

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2013 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2013

2

Vilnius 2014

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2013

2

Vilnius 2014

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-7-55

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

MODESTAS KUODYS

**LAIKINOSIOS SOSTINĖS SAULĖLYDIS?
KAUNO LIKIMO KLAUSIMAS LIETUVOS SPAUDOJE 1939–1940 M.**

Įvadas

Šiame straipsnyje siekiama atskleisti, kiek ir kaip Antrojo pasaulinio karo pradžioje, Lietuvai atgavus Vilnių, šalies viešojoje erdvėje reflektuotos laikinosios sostinės – Kauno ateities perspektyvos, parodyti, kaip buvo formuojamas „antrojo miesto“ vaizdinys. Abu šie aspektai lietuviškoje akademinėje istoriografijoje dar nesulaukė didesnio dėmesio. Iki šiol istorikai daugiausia nagrinėjo politinę Vilniaus krašto atgavimo reikšmę ir jo integravimą į Lietuvos Respubliką 1939–1940 m. problemas. Vertingiausias faktografinis indėlis šioje plotmėje neabejotinai yra Reginos Žepkaitės¹ ir Liudo Truskos². Apie paskutinių nepriklausomybės metų Kauno gyvenimą tokių išsamių duomenų literatūroje vargiai pavyktų surasti. Apskritai veikalų, kuriuose būtų ne tik kompleksiskai, bet ir pakankamai plačiai atskleistas visas laikinosios sostinės dvidešimtmetis, kol kas nėra. Kaip tam tikrą išimtį galbūt būtų tikėtų nurodyti nebent Jono Aničo monografiją apie ilgametį Kauno burmistrą Joną Vileišį³. Visos kitos žinios sutelktos siauresnės specializacijos knygose arba įvairiuose tęstiniuose mokslo leidiniuose pasklidusiose publikacijose. Iš pastarųjų autorių pirmiausia reikėtų išskirti laikinosios sostinės vaizdinio raišką kultūrinėje atmintyje analizavusį Dangirą Mačiulį⁴.

Rengiant straipsnį naudota šaltinių medžiaga, nors potencialiai ir gausi, pasirodė esanti gerokai mažiau informatyvi, nei buvo galima tikėtis pradėjus mąstyti apie tyrimo koncepciją. Kauno likimo klausimas atvirai beveik nebuvo keliamas – apie jo tuometinį

¹R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa 1939–1940*, Vilnius, 1990.

²L. Truska, *Ilgas kelias į Vilnių, Tautinis atgimimas ir istorija*, Vilnius, 2012, p. 474–499.

³J. Aničas, *Jonas Vileišis (1872–1942), gyvenimo ir veiklos bruožai*, Vilnius, 1995.

⁴D. Mačiulis, *Laikinosios sostinės kolektyvinės atminties kraštovaizdis, Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sud. A. Nikžentaitis, Vilnius, 2011, p. 133–156.

aktualumą galima spręsti tik iš atsargių užuominų arba iš potekstės. Tai greičiausiai lėmė ne tiek Vyriausybės politikos kvestionavimui ir apskritai pesimizmui nepalankios tuometinės spaudos cenzūros nuostatos ar valdžios propagandiniai įpareigojimai⁵, kiek natūralus psichologinis diskomfortas, kylantis dėl pačios dviejų sostinių dilemos. Gilinantis į šią problemą teko perversti populiariausius 1939 m. spalio – 1940 m. birželio laikotarpio Lietuvos dienraščius (oficiozas „Lietuvos aidas“, valstiečių liaudininkų „Lietuvos žinios“, krikščionių demokratų „XX amžius“), kultūros ir visuomenės aktualijoms skirtus žurnalus (katalikiškos pakraipos „Naujoji Romuva“, tautininkų „Vairas“ ir „Akademikas“) bei kai kuriuos kitus periodinius leidinius.

Euforija atgavus Vilnių

XX a. pirmoje pusėje Kaunas patyrė unikalią savo statuso ir reikšmės Lietuvos Respublikoje transformaciją. Laikinąją sostinę jis tapo visiškai netikėtai. Tautinio sąjūdžio laikotarpiu ir net 1918 m. skelbiant Nepriklausomybės deklaraciją, beveik niekas tokio jau po metų jam teksiančio vaidmens nenumatė. Tiesa, tarp dalies katalikų dvasininkijos Kaunas turėjo savo gerbėjų⁶, bet daugumos valstybės kūrėjų mintys ir veikla sukosi apie Lietuvos praeities didybę įstabiu architektūriniu rafinuotumu liudijančią istorinę sostinę Vilnių. Nors lietuvių tada čia nebuvo nė kelių procentų, karštai tikėta, jog būtent šis miestas virs atgimusios tautos politiniu, ekonominiu ir kultūriniu centru⁷. Tačiau priešiška karinė galia tokias viltis negailestingai sudaužė. Vilnių nuo Lietuvos atskyrė fronto linija, palikdama gilų neteisybės ir skriaudos randą lietuvių visuomenės sąmonėje, o patį „kunigaikščių miestą“ paversdama didžiąja svajone, didžiuoju patriotinių aspiracijų tikslu – kaskart vis labiau nepasiekiamu, tolstančiu tarsi mirazas. Bet jaunos valstybės gyvenimas nesustojė – sostinės funkcijas perėmė geografiškai artimiausias „pažadėtajai žemei“ gubernijos reikšmės miestas – Kaunas. Tai ilgainiui atvėrė galimybes jo augimui ir savitos sociokultūrinės terpės formavimuisi. Vis dėlto šis procesas visais atžvilgiais nebuvo lengvas – jį nuolat kaustė laikinumo šešėlis. Dėl šios priežasties Kauno urbanistinė plėtra iki trečiojo dešimtmečio pabaigos akivaizdžiai vėlavo: delsta investuoti valstybinį ir privatų kapitalą į miestą, kuris, kaip tikėta, sostinę bus neilgai⁸. Tačiau praktiškai gyvenimo poreikiai gana greitai privertė atsisakyti tokio lūkuriavimo. Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje Kaune prasidėjusį statybų bumą kai kurie užsienio šalių diplomatai suprato kaip

⁵ A. Vaišnys, *Spauda ir valstybė 1918–1940*, Vilnius, 1999, p. 13–166; D. Mačiulis, *Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 metais*, Vilnius, 2005, p. 219–262.

⁶ D. Staliūnas, Kauno vizija XX a. pradžioje, *Darbai ir dienos*, 1997, t. 4, p. 59–63.

⁷ L. Truska, min. veik., p. 480.

⁸ D. Mačiulis, Laikinosios sostinės kolektyvinės atminties kraštovaizdis, p. 139.

Lietuvos elito susitaikymą su galutiniu Vilniaus praradimu⁹ ir to nulemtą siekį susikurti patogų gyvenimą ten, kur lėmė aplinkybės. Niekas iš visuomenėje žinomų ir gerbiamų žmonių nebūtų drįsęs to atvirai pripažinti, tačiau pati tuometė kasdienybė aiškiai liudijo, jog tikėjimas atgauti Vilnių buvo gerokai priblėsęs. Užtat pasididžiavimas atletuvėjusiu ir išgražėjusiu Kaunu tada nušvito visais atspalviais. 1938 m. ir 1939 m. pradžioje jam dėmesio Lietuvos spaudoje nestigo – šalyje buvo plačiai ir iškilmingai minimas Nepriklausomybės, o kartu ir laikinosios sostinės dvidešimtmetis. Džiaugtasi miesto plėtra, europietiška išvaizda, į ateitį žvelgta su optimizmu, planuotos naujos didelės statybos¹⁰. Net prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, stengtasi palaikyti visuomenės pasitikėjimą Kauno ekonominės būklės stabilumu¹¹.

Pirmosios prognozės, kad istorinė sostinė jau greitai gali būti atgauta, spaudoje pasirodė dar 1939 m. rugsėjo pabaigoje¹². Netrukus tokie vieši teiginiai ėmė įgauti vis realesnį pagrindą, nes Lietuva priėmė Sovietų Sąjungos pasiūlymą derėtis dėl Savitarpio pagalbos sutarties. Mainais už karinių įgulų įvedimą jai buvo pažadėtas iš Lenkijos atimtas Vilniaus kraštas¹³. Tokios galimybės Lietuvos politinė viršūnė negalėjo atsisakyti – tai buvo svarbiausias šalies užsienio politikos tikslas¹⁴. Visi šalies dienraščiai, nušviesdami derybų eigą, nepraleisdavo progos pakurstyti ilgus metus „Vilniaus ilgesio“ iškamuotos visuomenės nekantrumą. Kai toji svajonė pagaliau išsipildė, informacinėje erdvėje įvyko tikras euforijos sprogdymas¹⁵. Štai keletas netramdomo džiaugsmo šūksnių iš šaulių laikraščio „Trimitas“: „Įvyko! Įvyko tai, ko 19 metų siekėme, tikėjome, kovojome – Vilnius Mūsų! Teisybė ir teisė laimėjo! Pasiekėme tą tautos tikslą, dėl kurio kovodami daug idealistų žuvo! Patriarche Basanavičiau! Tu, kuris ilgus metus budėjai Vilniaus sargyboje – lenkiamės tau šią džiaugsmingą valandą!“ [...] „Teskamba varpai ir dainos, tekyla mūsų išsivadavusios nuo visų kasdieniškų smulkmenų sielos aukštyn, tegul džiaugsmo šurpas pereina per visą Lietuvą. Vilnius mūsų!“ [...] „Gaisro pašvaistėmis nušviestoje kruvinoje žemėje, patrankoms gaudžiant ir visa naikinantiesiems lėktuvams užiant. Vis dėlto teisybė ir teisė gyva! Verta gyventi! Verta dirbti! Verta kurti tokį gyvenimą, kad žmogus žmogui būtų brolis, kad laimė viešpatautų ne tik mūsų tėvynėje, bet ir visoje žemėje“¹⁶. Poetas

⁹ V. Ž a l y s, *Lietuvos diplomatijos istorija 1925–1940 metais*, t. 2, d. 1, Vilnius, 2012, p. 155.

¹⁰ Ką gi iš tikro nori Kaunas statyti? *Lietuvos aidas*, 1939 02 23, p. 3.

¹¹ L., Kaunas pasiryžęs ramiai ir ryžtingai viską pergyventi, *Rytinis Lietuvos aidas*, 1939 09 08, p. 4.

¹² B. R a i l a, Vilniaus klausimas ir lietuvių nuotaikos, *Lietuvos aidas*, 1939 09 21, p. 4.

¹³ L. T r u s k a, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas, 1995, p. 37–44.

¹⁴ L. T r u s k a, Kas traukė į Rusijos glėbį? Geopolitinė Lietuvos orientacija 1918–1940 metais, *Darbai ir dienos*, t. 30, 2002, p. 39–45.

¹⁵ Mes grįžtame į Vilnių, *Lietuvos aidas*, 1939 10 11, p. 1; Sulaukėme! *Rytinis Lietuvos aidas*, 1939 10 12, p. 1; Visas kraštas dar tebegyvena džiaugsmo nuotaika, ten pat, 1939 10 16, p. 6; Džiaugsmo banga eina per visą kraštą, ten pat, 1939 10 30, p. 2.

¹⁶ P. B - a s, Vilnius mūsų! *Trimitas*, 1939, nr. 41, p. 1.

Jonas Kossu-Aleksandravičius (vėliau pasirinkęs Aisčio slapyvardį) tų dienų situaciją, prabėgus geram mėnesiui, „Naujojoje Romuvoje“ prisiminė taip: „Mes taip buvome Vilniaus pasiilgę ir tiek daug jojo prilaukę, jog viena nuoga žinia, kad jis mums gražinamas, užvaldė mūsų protus ir taip įsupo mūsų jausmus, jog mes, galima sakyti, pamiršome kitus su šiuo įvykiu surištus dalykus. Ak, gražu buvo stebėti laikinosios sostinės gatvėse džiaugsmu nušvitusius veidus ir bus neperdėta, jei pasakysime, jog tiek džiaugsmo veiduose, kaip Lietuva laisva, neteko dar matyti. Žmonės džiaugėsi ir tasai džiaugsmas buvo visuotinis: pažįstami vienas kitam šypsojosi, sodiečiai vaikščiojo, sako, viens pas kitą ir darbo nedarbo. Parduotuvėse tarnaitės ta proga bučiavosi. Fokstrotojuojantis jaunimas šoko kadaise pirmose klasėse šoktąjį suktinį. Sakome, kad tasai džiaugsmas liejosi visur, kur tiktai prasiveržti galėjo.“¹⁷

Nuo spalio 11-osios šalies spauda (visų pirma – oficiozinė) keliems mėnesiams faktiškai pamiršo Kauną – apsiribodavo tik glaustomis miesto kasdienybę ir sostinės politinius įvykius fiksuojančiomis žinutėmis. Visą dėmesį ji sutelkė į Vilnių. Buvo skelbiami pluoštai straipsnių apie tai, koks jis gražus, kokia didinga jo praeitis, koks jis brangus Lietuvai¹⁸. Šias deklaracijas emociškai stiprino ir pompastišką foną joms kūrė iliustracijos, nuotraukos, poezijos bei beletristikos intarpai – žymių literatų proginiai kūriniai. Toje viešąją erdvę apėmusioje ekstazėje visapusiškai atsiskleidė per ilgus metus „Vilniaus vadavimo sąjungos“ bei kitų patriotinių organizacijų išpuoselėta tokių ceremonijų stilistika ir skambi retorika, kurią kai kurie lenkų istorikai ironizuodami prilygino religiniam kultui¹⁹. Toks iracionalus džiugesys kulminaciją pasiekė spalio 27 d. Lietuvos kariuomenės žygio į Vilnių metu. Nors iš tiesų tai buvo gana sudėtinga karinė operacija²⁰, spaudoje ji virto iškilmingu šventiniu paradu, kurį aprašant ypač pabrėžta džiaugsminga „Vilniaus visuomenės“ reakcija²¹. O kauniečius, pasak rašytojo Pulgio Andriušio, tomis dienomis apėmė visuotinis drugys – kaip pavasarį, artėjant atostogoms. Visi, esą pamiršę darbus bei reikalus, tik ir kalbėjo, kaip kuo greičiau nuvykti į laisvąjį Vilnių²². Sunku nustatyti,

¹⁷ J. Kossu-Aleksandravičius, Grįžtant į Vilnių, *Naujoji Romuva*, 1939, nr. 42–43, p. 753.

¹⁸ Ką jaučia lietuviai Vilniuje. Vilniaus bažnyčios. Gedimino kalnas. Rasų kapai. Aušros vartai, *Rytinis Lietuvos aidas*, 1939 11 09, p. 3; A. Miškiniš, Kovos ir kultūros miestas, *Lietuvos aidas savaitinis kultūros priedas*, 1939 11 11, p. 5; S. Miglinas, Vilnius – didysis mūsų kultūros židinys, *Vakarinis Lietuvos aidas*, 1939 11 11, p. 1.

¹⁹ K. Buchowski, *Litvomanai ir polonizuotojai. Mitai, abipusės nuostatos ir stereotipai lenkų ir lietuvių santykiuose pirmoje XX amžiaus pusėje*, vert. I. Aleksaitė, Vilnius, 2012, p. 261.

²⁰ Žr. plačiau: *Žygis į Vilnių 1939 m. spalio 27–29 d.*, red. A. Martinionis, Vilnius, 1997, p. 113–149; J. Vaičėnionis, D. Rakutis, *Žygis į Vilnių*, Kaunas, 2007, p. 58–111.

²¹ Vilnius skendi tautinėse vėliavose. Giedrėja gyventojų nuotaikos, *Lietuvos aidas*, 1939 10 27, p. 8; Šiandien Gedimino kalne iškilmingai iškeliamą Lietuvos vėliava, *Rytinis Lietuvos aidas*, 1939 10 29, p. 1; Kaip Vilnius laukė Lietuvos kariuomenės, ten pat, p. 2; J. Kardelis, Kaip Lietuvos kariuomenės įėjo į Vilnių. Didžiulis žmonių džiaugsmas, *Lietuvos žinios*, 1939 10 30, p. 3.

²² P. Andriušis, Kaunas pakėlęs sparnus, *Lietuvos aidas*, 1939 10 18, p. 5.

kiek tokios žiniasklaidos spinduliuojamos nuotaikos persismelkė į šalies gyventojų širdis ir protus, tačiau, pavarčius laikraščius, atrodo, jog tas kelias vėlyvo rudens savaitės Lietuva virto kažkokia „laimės sala“ karo apimtoje Europoje, ir tarsi niekam visiškai nerūpėjo, koks vaidmuo numatytas toje „laimės saloje“ atsiradusioms Raudonosios armijos įguloms.

Kauno ekonominės ir urbanistinės raidos lėtėjimo prognozės

1939 m. rudenį Lietuvos dienraščiai kone kasdien skelbė raginimus šalies gyventojams visomis išgalėmis prisidėti prie istorinės sostinės ūkinio gyvenimo normalizavimo, neatidėliotinų socialinių problemų sprendimo. Laikraščių puslapiai mirgėte mirgėjo reportažais ir žinutėmis apie įvairiose vietovėse vykusius visuomeninių organizacijų posėdžius, spontaniškus gyventojų mitingus, kuriuose žadėta nieko negailėti „per ilgus priespaudos metus“ suvargusiai Vilnijai²³. Bandyta įplieksti savotišką lenktyniavimą, kas pažadės daugiau materialinės paramos. Įsipareigojimą suteikti visokeriopą pagalbą tvirtai pareiškė ir kauniečiai²⁴. Vargu, ar tas viešai deklaruojamas altruizmas galėjo būti toks besąlygiškas – pirmieji ekonominiai sunkumai paprastai greitai atšaldo entuziazmą. Nuo gyventojų nebuvo slepiama, kad Vilniaus krašto integravimas iš valstybės pareikalaus didžiulių finansinių resursų²⁵. Lietuvos Respublikos ekonominė situacija, nepaisant ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje vykusio pakilimo, jau nebuvo palanki didelėms investicijoms²⁶. Ūkiui labai svarbaus Klaipėdos krašto praradimas, dėl karo Europoje sutrikusi tarptautinė prekyba, dešimčių tūkstančių internuotų lenkų karių ir civilių pabėgėlių išlaikymas²⁷ mažai valstybei tapo labai rimtu išbandymu. Sudėtingą socialinę situaciją Lietuvos pareigūnai išvydo ir pačiame Vilniuje. Raudonojo kryžiaus atstovas, rašytojas Ignas Jurkūnas-Šeinius, atsiminimuose užfiksavo, kad iš Lenkijos atbėgę „žmonės atrodė išbadėję, vaikai negalėjo pastovėti ant kojų. Dauguma miegojo mokyklose

²³ Padėkime ne žodžiais, bet savo darbu ir aukomis, *Rytinis Lietuvos aidas*, 1939 10 13, p. 1; Darbais turime įrodyti savo meilę Vilniui!, *Lietuvos aidas*, 1939 10 24, p. 1; Vilniečiai laukia jūsų, tad jiems padėkime!, *Rytinis Lietuvos aidas*, 1939 10 25, p. 1–2.

²⁴ V. K a s, Kauno džiaugsmas Vilniaus atgavimo proga. Tūkstančiai kauniečių vakar skendo sostinės atgavimo entuziazme, *Rytinis Lietuvos aidas*, 1939 10 12, p. 4.

²⁵ Artimiausi ūkiniai uždaviniai Vilniaus krašte, *Lietuvos aidas*, 1939 10 11, p. 5; Dideli darbai prieš akis, *Trimitas*, 1939, nr. 44, p. 1059–1960.

²⁶ G. V a s k e l a, *Lietuva 1939–1940 metais: kursas į valstybės reguliuojamą ekonomiką*, Vilnius, 2002, p. 15–74.

²⁷ Plačiau žr.: G. S u r g a i l i s, *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai ir internuotieji Lenkijos kariai Lietuvoje (1939 09–1940)*, Vilnius, 2005, p. 133–144, 208–212; S. S t r e l c o v a s, *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai Lietuvoje 1939–1940 metais*, Šiauliai, 2010, p. 23–29, 86.

1 pav. XX amžius, 1939 spalio 14, p. 1.

somis išgalėmis padėti istorinei sostinei, nes, kaip skelbė vieno straipsnio antraštė, „Lietuva savo širdžiai negali šykštauti“³³.

Nemalonios finansų ir 1939 m. lapkričio pradžioje Vilniuje vykusių etninių neramumų temos pastebimai paveikė Lietuvos žiniasklaidos retoriką. Ji tapo santūresnė, susidariusią situaciją imta vertinti kritiškiau. Ši tendencija pirmiausia išryškėjo opozicinių srovių arba apolitiškumą deklaravusių kultūrinių grupių leidiniuose. Antai krikščionių demokratų dienraštis „XX amžius“ tuo metu išspausdino kelias gana ciniškas karikatūras.

ir vienuolynuose²⁸. Papildomų lėšų šioms istorinės sostinės problemoms spręsti Lietuvos vyriausybė ketino gauti platindama paskolos lakštus bei kitokiais būdais organizuodama aukų rinkimą²⁹. Per pusmetį visoje Lietuvoje susiformavo tankus Draugijos Vilniaus kraštui remti padalinių tinklas (23 apskričių ir 245 valsčių komitetai), kuris surinko daugiau kaip 1,5 milijono litų aukų³⁰. Iš numatytos 50 milijonų Vilniaus paskolos išplatinta lakštų už 30 mln. litų³¹. Tačiau lėšos greitai tirpo. Žymi jų dalis buvo išleidžiama socialiai pažeidžiamiausiems Vilniaus gyventojams remti. Iki 1939 m. pabaigos viešuosius darbus dirbusiems asmenims buvo išmokėta 700 tūkst. litų, dar 90 tūkst. išdalinta kaip pašalpos vargšams³². Todėl jau 1940 m. pradžioje spaudoje piliečių vėl prašyta visomis išgalėmis padėti istorinei sostinei, nes, kaip skelbė vieno straipsnio antraštė, „Lietuva savo širdžiai negali šykštauti“³³.

²⁸ I. Šeinius, *Raudonasis tvanas*, Vilnius, 1990, p. 20.

²⁹ Sudarytas Vyr. komitetas Vilniaus kraštui remti, *Lietuvos aidas*, 1939 10 13, p. 1; Numatoma 50 milijonų litų Vilniaus paskola, *XX amžius*, 1939 10 19, p. 10; Vilniečiams paramos organizavimo darbas jau yra apėmęs visą kraštą. Įregistruojama Vilniaus kraštui remti draugija, *Lietuvos aidas*, 1939 10 21, p. 12; Kam reikalinga Vilniaus paskola, ten pat, 1939 10 24, p. 1; Vilniaus paskola ir visuomenė, ten pat, 1939 11 03, p. 3; Vilniečius reikėsia dar stipriau paremti, ten pat, 1940 01 24, p. 3.

³⁰ Kaip Lietuva paremia Vilniečius, DVKR pirmininko J. Navako pranešimas, ten pat, 1940 05 28, p. 3.

³¹ r., Vilniaus paskolos jau realizuota už 30.100.000 litų, ten pat, 1940 06 04, p. 1.

³² Vilnius Lietuvos keliu. Gedimino sostinė turi būti verta savo steigėjo vardo. Tikrų Vilniaus šeiminkų žygiai ir pastangos miestui atkurti. Vilniaus burmistro K. Stašio pareiškimas, *Rytinis Lietuvos aidas*, 1940 04 11, p. 2.

³³ A. G., Lietuva savo širdžiai negali šykštauti, ten pat, 1940 01 13, p. 2.

Vienoje jų, pavadintoje „Rudens melancholija“³⁴ (1 pav.), pavaizduotas prie nebaigtų statyti mūrų stovintis susikrimtęs solidžiai apsirengęs „Kauno namų savininkas“. Greta pateiktas jo susirūpinimo priežastis atskleidžiantis kandus prierašas: „Daugumas ministerijų, įstaigų bei įmonių su aukštais pareigūnais persikrausto į Vilnių“, tad „kaip bepastatyti namą, kada nuoma paimta avansu už du metus, o nuomininkai bėga į Vilnių“. Iš tiesų, beveik per visą ketvirtąjį dešimtmetį laikinojoje sostinėje egzistavo didelis gyvenamųjų patalpų stygius, ir nekilnojamojo turto savininkai neblogai pelnėsi iš kambarių bei butų nuomos, neretai paversdami klientus savo įgeidžių įkaitais³⁵. Kritusi paklausa tikrai reiškė niūrias perspektyvas³⁶. Oficioze „Lietuvos aidas“ susidariusi nepalanki verslui padėtis pateikta optimistiškiau. Viename straipsnyje aiškinta: „Kai iš Kauno Vilniun išsikels centrinės įstaigos, su kuriomis išvyks ir jų tarnautojai, tada Kaunas žymiai patuštės, tada Kauno namų savininkai nebegaus už butus gautųjų nuomų. Tai, žinoma, bus tik laikinas reiškinys, neabejotina, kad Kaunas su laiku vėl prisipildys gyventojų, vietoj išvykusiųjų Vilniun atvyks kiti ir klestės kaip klestėjęs, tik jau normaliai, kaip ir kiti miestai, o ne gigantiškais šuoliais.“³⁷ Be to, buvo pabrėžiamas ir tam tikras solidarumo aspektas: „Perkeldindami sostinę Vilniun, Vilniaus miestą praturtiname, o Kauną nubiedniname; vilniečiai, daugiausia tautinės mažumos, praturtės sąskaiton kauniečių – tautinių mažumų ir lietuvių, kurių nemažas skaičius turi sklypus arba namus. Taigi kauniečiai, nekilnojamųjų turtų savininkai, duos lyg ir auką vilniečiams, nejudomųjų turtų savininkams.“³⁸ Ir pati valstybė ketino dosniai atseikėti Vilniui. 1940 m. pradžioje spauda paskelbė duomenis apie būsimus pirmaeilių (didžiųjų) šalies miestų biudžetus: Vilniui numatyta skirti beveik 28 milijonai litų, Kaunui – apie 20 milijonų, o devyniems likusiems bendrai – tik apie 10 milijonų³⁹. Kauno biudžetas, lyginant su ankstesniais metais, pakito nežymiai, tačiau liūto dalis visos šalies mastu teko istorinei sostinei. Kai kada buvo guodžiamasi, kad per du dešimtmečius Kaunas buvo pakankamai išpuoselėtas, tad ir tapęs antruoju šalies miestu jis gana ilgai be papildomų investicijų išliks patrauklus bei dinamiškas. Miesto burmistro pareigas einantis Steponas Rusteika savo pareiškimuose žiniasklaidai situacijos nedramatizavo – net ir stingant lėšų žadėjo tęsti anksčiau pradėtus stambius miesto infrastruktūros gerinimo

³⁴ Karikatūra „Rudens melancholija“, *XX amžius*, 1939 10 14, p. 1.

³⁵ M. K u o d y s, Diskusijos apie butų nuomą Kaune XX a. 4 dešimtmečio Lietuvos spaudoje, *Kauno istorijos metraštis*, t. 12, Kaunas, 2012, p. 76–82.

³⁶ Jaudinasi namų savininkai, *XX amžius*, 1939 10 14, p. 2; VR, Butų reikalai Vilniuj, *Lietuvos aidas*, 1940 05 28, p. 7.

³⁷ Konjunkūriniai pralobimai, *Lietuvos aidas*, 1940 01 10, p. 3.

³⁸ Ten pat.

³⁹ Pirmaeilių miestų 1940 metų biudžetai, *Lietuvos žinios*, 1940 06 03, p. 8.

darbus⁴⁰. Taigi visuomenė buvo atsargiai rengiama neišvengiamam neapibrėžtos trukmės buvusios laikinosios valstybės sostinės ekonominiam ir urbanistiniam sąstingiumi. Stengtasi neišgašdinti, palaikyti viltį, jog permainos žymiau nepablogins kauniečių gyvenimo kokybės.

Apie beprasidedančią Kauno elito migraciją į Vilnių

Laipsniškas sostinės funkcijų praradimas Kaunui grėsė ne tik ekonominių ir infrastruktūros rodiklių smukimu, bet ir veikliausių, kūrybingiausių miesto gyventojų išvykimu. Vartant 1939–1940 m. sandūros Lietuvos periodiką, susidaro įspūdis, kad dėl tokių perspektyvų labai nesisielota. Priešingai – elito persikėlimas į istorinę sostinę laikytas ir privilegija, ir netgi savotiška pareiga. Vieno straipsnio antraštė – „Geriausi žmonės – Vilniui“⁴¹, – regis, taikliausiai atspindi tą anuomet informacinėje erdvėje vyravusį imperatyvą. Negailėta ne tik žmonių, bet ir laikinosios sostinės savasties simbolių. Antai spaudoje vienpusiškai pritariant komentuota dabar atrodytų šokiruojanti gen. Vlodo Nagiaus-Nagevičiaus idėja kuo greičiau į Vilnių pervežti Karo muziejaus bokšte pakabintą Amerikos lietuvių padovanotą Laisvės varpą⁴². Tai atrodė tarsi savaime suprantama, nes, kaip aiškinta viename „Lietuvos aido“ straipsnyje, istorijos bėgyje „Kaunas visuomet nusilenkė Vilniui“⁴³. Esą miestas prie Nemuno ir Neries santakos jokių lyderystės ambicijų niekada nepuoselėjo, todėl ir per visą tarpukarį jis tik „plėtėsi, puošėsi ir lūkėjo tos dienos, kad Vilnius bus laisvas ir sostinės vardą ir garbę perleis Vilniui“⁴⁴. Apskritai panašiose publikacijose neretai prasiverždavo savotiškas pasididžiavimas, kad, anot rašytojo Balio Sruogos užfiksuoto „kitataučių“ nusistebėjimo, „tai esąs vienintelis atsitikimas istorijoje, neturįs precedentų, kai viena sostinė be jokio pasipriešinimo, be jokių prieštaravimų užleidžia savo teises kitai, jokių aukų nesibijodama, dėl jų net nepagalvodama. Kaunietis nesvyruodamas apleidžia savo gyvenamąją vietelę Kaune, kur jis buvo suskubęs patogiai įsirengti“⁴⁵, tam, kad sugrąžintų „Gedimino

⁴⁰ Dideli Kauno tvarkymo darbai, *Lietuvos aidas*, 1940 01 09, p. 10; Kauno m. savibės numatomi šių metų darbai, ten pat, 1940 01 10, p. 5; J. Kn., Burmistras Rusteika apie Kauno m. ūkį ir miesto tvarkymą, *Lietuvos žinios*, 1940 02 31, p. 5.

⁴¹ Geriausi žmonės – Vilniui, *Lietuvos aidas*, 1939 10 16, p. 3.

⁴² Pr. Ra, Lietuvos laisvės varpas iš Kauno bus perkeltas į Vilnių, ten pat, 1939 10 29, p. 4; Amžinajam Vilniui, viskas, kas amžina, ten pat, 1940 03 21, p. 5–6.

⁴³ Laikinoji sostinė sveikina amžinąją sostinę, ten pat, 1939 10 28, p. 1.

⁴⁴ Ten pat.

⁴⁵ B. S r u o g a, Vilniaus ir Kauno visuomeninė sąveika, *Vairas*, 1940, nr. 4, p. 247. Taip pat žr.: Laikinoji sostinė sveikina amžinąją sostinę, *Lietuvos aidas*, 1939 10 28, p. 1.

miestui“ buvusią didybę⁴⁶. Kaunas iš tiesų virto svarbiausiu pareigūnų ir įvairių sričių specialistų donoru Vilniui. Beje, net ir atlyginimus ten deleguotam civilinės administracijos branduoliui iš savo biudžeto lėšų kurį laiką mokėjo Kauno miesto savivaldybė⁴⁷. Žiniasklaidoje vienas kitą keitė entuziastingi pranešimai apie įvairių valstybės įstaigų, visuomeninių organizacijų skubėjimą savo centrinės būstines perkelti į Vilnių, skelbta apie ten išvykstančius žinomus lietuvių kultūros veikėjus. Susidaro įspūdis, kad jiems emocinį išsiskyrimo su Kaunu barjerą įveikti nebuvo labai sunku – laikraščiuose išspausdintose korespondencijose, reportažuose nostalgijos laikinajai sostinei apraiškų – nedaug. Kad ji atsirastų ir momentiniai netikėtų pokyčių apžavai išsisklaidytų, matyt, turėjo praeiti ilgesnis laiko tarpas. Tačiau to meto kultūros žurnaluose būta ne vieno originalaus bandymo paaiškinti magišką Vilniaus trauką. Istorikas Adolfas Šapoka tam pasitelkė kitų šalių pavyzdžius. Jis dėstė: „Kiekviena tauta turi savąją Romą, savo šventąjį miestą. Net ir tada, kada naujos geopolitinės sąlygos arba nauji politiniai siekimai iškelia naujus centrus bei naujas sostines, tautos savųjų šventovių nepamiršta. Prieškarinė Rusija turėjo Petrapilį, senoji ir pokarinė Lenkija turėjo Varšuvą, tačiau ruso širdžiai visada buvo mielesnė Maskvos Kremliaus, o lenko širdžiai – Krokuvos Vavelio mistika, negu Petrapilio ar Varšuvos palociai. Lietuvių tauta nuo neatmenamų laikų yra turėjusi tą vieną savo šventąjį miestą – Vilnių.“⁴⁸ Publicistas Juozas Pajaujis šio reiškinio priežastimi taip pat laikė romantizuotą požiūrį į praeitį. „Atgimstančioji lietuvių tauta, – viename straipsnyje teigė jis, – instinktyviai jautė savo ryšį su istorine Lietuva, pirmieji tautinės minties reiškiniai spietėsi ne kur kitur, kaip tik senojoje sostinėje Vilniuje, nors ji ir buvo gerokai nutautinta iš kalbos.“⁴⁹ Savo išvalgas J. Pajaujis apibendrino tokia formule: „Taigi, Vilnius yra neišdildomas iš mūsų tautinės ideologijos, kaip gyvybinis etosas, kaip tautos valstybingumo tradicija, kaip saitas apėmęs tūkstantmetį lietuvių tautos gyvenimą Nemuno upyne su dabartimi ir ateitimi.“⁵⁰ Dar giliau į kolektyvinės psichologijos vingrybes leidosi Balys Sruoga. Vieną savo straipsnį, paskelbtą žurnale „Vairas“ 1940 m. pradžioje, jis paskyrė lietuviškos iš vargingo pobaudžiavinio kaimo kilusios, todėl racionalios bei praktiškos Kauno inteligentijos ir – aplenkėjusios, švaistūniškų bajorijos tradicijų paveiktos Vilniaus aukštesniosios visuomenės pasaulėžiūrų analizei bei sugretinimui. Pasak B. Sruogos, „Vilnius kauniečiui – tas pats, kas, jo plynų laukų dainoje buvo margieji tėvelio dvareliai. Vilnius – svajonės konkretizacija. Vilnius jam – tai, ko jis gyvenime neturėjo, be ko jo būtis nebuvo

⁴⁶ Vilnius Lietuvos keliu. Gedimino sostinė turi būti verta savo steigėjo vardo. Tikrųjų Vilniaus šeimininkų žygiai ir pastangos Vilniui atkurti. Vilniaus burmistro K. Stašio pareiškimas, *Lietuvos aidas*, 1940 01 11, p. 2; Dr. V. V i l i a m a s, Kuo Vilnius buvo Lenkijai ir kuo jis turi būti Lietuvai, *XX amžius*, 1940 02 08, p. 3.

⁴⁷ Posėdžiavo Kauno miesto taryba, *Rytinis Lietuvos aidas*, 1939 11 10, p. 3.

⁴⁸ A. Š a p o k a, Vilnius – politinis Lietuvos centras, *Naujoji Romuva*, 1939, nr. 42–43, p. 745.

⁴⁹ J. P a j a u j i s, Lietuvos Rytai vėl bendroje tėvynėje, *Lietuvos žinios*, 1939 10 12, p. 3.

⁵⁰ Ten pat.

2 pav. XX amžius, 1940 sausio 5, p. 9.

istorinėje sostinėje vargu ar galėjo ką pradžiuginti. Neatsitiktinai vienoje dienraščio „XX amžius“ karikatūroje į Vilnių išvykstantis kaunietis valdininkas pavaizduotas rūškanu veidu, apsikarstęs būtiniaisiais maisto produktais, vedinas virvute pririšta degla kiaulaite (3 pav.). Tačiau tokios skepsio apraiškos į spaudą patekdavo labai retai. Iš esmės nebuvo keliama ir galimo protų nutekėjimo, Kauno kultūrinės savasties praradimo grėsmių problema. Įsitikinimą, kad blogiausias scenarijus neišsipildys, stiprino oficialus Vyriausybės pažadas šalyje palikti du universitetus, įvykdžius kai kurių fakultetų perkėlimus ir pertvarkymus⁵⁴. Tai rodo, kad tarp Vilniaus ir Kauno intelektinių potencialų siekta išlaikyti balansą. Tam pritarė absoliuti dauguma savo mintimis spaudoje besidalijusių visuomenės veikėjų. Antai sprendžiant Valstybės teatro reorganizavimo klausimą, siūlyta prestižinį, privilegijuotą⁵⁵ operos skyrių perkelti į Vilnių, o dramos bei baletu skyrius palikti Kaune,

pilna. Vilnius kauniečiui – dvasios turinio prasmė, Kaunas jam buvo, tiktai tariant, ruošimasis pilnaties gyvenimui.⁵¹ Suprantama, kad tikrovėje toks rašytojo plunksna įmantriai apibūdintas „instinktas“ buvo užvaldęs anaip tol ne visus laikinojoje sostinėje gerai įsikūrusius inteligentus. Kai kam komfortišką valdininko rutiną visai nemaloniai sutrikdė Vyriausybės paskirta administracinė misija Vilniuje (2 pav.). Nors oficialinė spauda tą jų „komandiruotę“ stengėsi pateikti kaip savanorišką entuziastingą apsisprendimą, kurį sveikino ir laimino ne tik stotyje pompastiškas palaidas surengusių visuomeninių organizacijų atstovai, bet ir artimiausi šeimos nariai, toks idiliškas siužetas⁵² buvo ne visai tikroviškas. Darbo ir buities sąlygos nepriektyli ir tautinių prieštaravimų apimtoje⁵³

⁵¹ B. S r u o g a, Vilniaus ir Kauno visuomeninė sąveika, *Vairas*, 1940, nr. 4, p. 247.

⁵² Tūkstančiai kauniečių lanko Vilnių. Vilniaus išpūdžių žiupsnelis, *Lietuvos žinios*, 1939 10 30, p. 10.

⁵³ T. B a l k e l i s, Karo pabėgėlių krizė ir etninis konfliktas Lietuvoje 1939–1940 metais, *Oikos*, 2007, nr. 4, p. 38–40.

⁵⁴ Veiks Vilniaus ir Kauno universitetai, *Vakarinis Lietuvos aidas*, 1939 12 07, p. 3; Du universitetai, *Lietuvos aidas*, 1939 12 15, p. 2; Universitetų pertvarkymo klausimu, *XX amžius*, 1940 01 22, p. 4; Č. P a k u c k a s, Mūsų Universitetų reformos klausimas, *Naujoji Romuva*, 1940, nr. 8, p. 163.

⁵⁵ D. M a č i u l i s, *Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 m.*, p. 59.

kur pastarieji senesiuose teatro rūmuose gautų daugiau erdvės, todėl neberekėtų statyti brangiai kainuojančių naujų⁵⁶. Apskritai reikia pažymėti, jog Lietuvos informacinėje erdvėje tuo metu bandyta propaguoti dviejų neatsiejamų valstybės centrų koncepciją. Antai viename straipsnyje dar 1939 m. spalio pabaigoje siūlytas toks abiejų sostinių profiliavimas: „Vilnius visuomet buvo ir turi ateityje likti dvasiškesnis ir romantiškesnis už Kauną. Šis kriterijus ir galėtų būti pagrindinis dalijant veikimo sritis tarp abiejų miestų. Vilniuje galėtų be administracinio koncentruotis kultūrinis krašto gyvenimas, Kaune – medžiaginis. Vykdam tą racionalumo principą, tektų pirmiausia vengti bet kurio paralelizmo, o sykiu ir [...] lėšų netikslingo eikvojimo.“⁵⁷

Ši vizija atspindėjo realią situaciją. Nors

žiniasklaidos dėmesio Vilnius sulaukdavo gerokai daugiau už Kauną, iš tiesų jis dar negreitai galėjo virsti tikrąja, o ne tik simboliškai Lietuvos sostine. Skubotos išorinės lituanizacijos, kai kurių institucijų ar tik jų padalinių perkėlimo tam nepakako – reikėjo nepalyginamai didesnių žmogiškojo ir finansinio kapitalo investicijų. Istorikė R. Žepkaitė apskaičiavo, kad tokiu atveju į Vilnių turėjo persikelti apie 12 tūkstančių valstybės tarnautojų ir apie 35 tūkstančiai jų šeimų narių⁵⁸. Spauldoje tiek toli į ateitį nežvelgta, nebandyta skaičiais pagrįsti būsimų socialinių permainų masto.

3 pav. XX amžius, 1939 lapkričio 4, p. 12.

Išvados

1. Netikėtas istorinės sostinės Vilniaus atgavimas 1939 m. rudenį, žymėjęs du dešimtmečius lietuvių visuomenės puoselėto aukščiausio politinio tikslo išsipildymą, ne be aktyvių Vyriausybės kontroliuojamos žiniasklaidos pastangų šalyje sukėlė didžiulę euforijos bangą. Rimtos, kompleksiškos to įvykio analizės, jo tolesnių padarinių mode-

⁵⁶ A. Braziulis, Vilnius buvo ir bus Lietuvos kultūros židiniu, *Trimitas*, 1939, nr. 46, p. 116.

⁵⁷ Vilnius uždeda pareigū, *Lietuvos aidas*, 1939 10 21, p. 3.

⁵⁸ R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa*, p. 141.

liavimo 1939–1940 m. sandūros viešojoje erdvėje stigo, vengta kelti nemalonus, nors ir akivaizdžius klausimus.

2. Kauno reikalams, jo ateities perspektyvoms 1939 m. pabaigos Lietuvos spaudoje buvo skiriama nedaug dėmesio – dominavo visokeriopos paramos Vilniui telkimo tema. Siekta parodyti, kad šalies visuomenė yra besąlygiškai atsidavusi šiam tikslui. Tik kai kurie, dažniausiai opoziciniai leidiniai, pateikdavo subtilių užuominų apie tai, jog anaipol ne visi piliečiai linkę atsisakyti Kaune susikurtos gerovės.

3. Sostinės perkėlimo į Vilnių būtinybė 1939–1940 m. Lietuvos spaudoje buvo nekvėstionuojama dogma. Kaunas be išlygų traktuotas kaip „antrasis miestas“ su „prigimtinė“ donoro „privilegija“. Dėl to jam gresiantys ekonominių galimybių ir žmogiškųjų išteklių praradimai laikyti natūraliais ir neišvengiamais. Tačiau tokios prognozės buvo pateikiamos atsargiai, stengiantis palaikyti optimistines viltis, jog laikinoji sostinė ateityje vis dėlto vystysis normaliai.

THE SUNSET OF THE TEMPORARY CAPITAL? THE ISSUE OF KAUNAS' FATE IN THE LITHUANIAN PRESS OF 1939–1940

Summary

MODESTAS KUODYS

This article analyses how in the period from 1939 to 1940 the Lithuanian press viewed the future prospects of the second largest city of the country – Kaunas – once the functions of the capital were reassumed by Vilnius – the historical centre of the state, retrieved after the fall of Poland at the outset of World War II. This event was marked by huge euphoria in the Lithuanian society, instigated and reflected by Government controlled media. The necessity to relocate the capital from Kaunas to Vilnius, despite economic and social circumstances, became an officially stated dogma. Information in the newspapers on the discontent of part of the society with the intended changes was scarce. The loss of economic possibilities and human resources that Kaunas was about to face were viewed as natural and inevitable. However, such prognoses were delivered with caution and pursuing to sustain optimistic hopes that in the future the temporary capital will continue to develop in the usual way.

Gauta 2013 m. lapkričio mėn.

Modestas Kuodys – humanitarinių mokslų daktaras, Vytauto Didžiojo universiteto Istorijos katedros lektorius, Kauno istorijos centro mokslo darbuotojas. Tyrimų sritys: Pirmosios Lietuvos Respublikos (1918–1940) politinė, socialinė, kariuomenės istorija.

Adresas: K. Donelaičio g. 52, 44244 Kaunas.

El. paštas: m.kuodys@vdu.lt.